नागार्जुनपादविरचित:

धर्मसंग्रह:

(महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय उत्तरमध्यमा बौद्धदर्शनको पाठ्यक्रममा स्वीकृत)

सम्पादक:

बद्रीरत्न वज्राचार्य

प्रकाशक:

न्हुछेमान महर्जन

रत्नवीर महर्जन

नागार्जुनपादविरचितः

धर्मसंग्रहः

(महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय उत्तरमध्यमा बौद्धदर्शनको पाठ्यक्रममा स्वीकृत)

सम्पादकः

बद्रीरत्न वज्राचार्य

प्रकाशकः

न्हुछेमान महर्जन

रत्नवीर महर्जन

प्रकाशक:

न्हुछेमान महर्जन

रत्नवीर महर्जन

बुद्ध सम्वत्	:	२५४८
नेपाल सम्वत्	:	११२४
विक्रम सम्वत्	:	२०६१
इश्वी सम्वत्	:	२००४

प्रकाशित प्रति १००० प्रति

संस्करण द्वितीय

मुद्रक : पलपसा प्रिन्टर्स
सवल गल्लि, भोंसिको
काठमाडौं ।

स्व. अष्टमान महर्जन

कायूपिं न्हुछेमान महर्जन, रत्नवीर महर्जन
व म्ह्याय् अष्टमाया महर्जन थुलिसिया
धर्मचित्तोत्पन्न जुया: पिता स्व. अष्टमान
महर्जनया नामं थ्व धर्मसंग्रह छापेयाका:
नि:शुल्कं प्रदान यानागु जुल । थ्व
पुण्यद्वारा स्व. पिता अष्टमान महर्जन
सुखावति भुवने बास लायेमा ।

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय
MAHENDRA SANSKRIT UNIVERISTY
वाल्मीकि-विद्यापीठ
Balmeeki Campus
.... शाखा

☎ 4-227676
4-227193

प्रदर्शनीमार्ग
काठमाडौं, नेपाल ।
Exhibition Road
Kathmandu, Nepal

चलानी नं. : ....

पत्र संख्या : ....

दिनाङ्क
Date:

विषय:-

श्री

शुभाभिवाञ्छा

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयेन बौद्धदर्शनविषयमवलम्ब्य पिपठिषूणां छात्राणां कृते नागार्जुनपादविरचित: सुप्रसिद्धो "धर्मसंग्रह" उत्तरमध्यमस्तरे पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितो विद्यते । तत्र बौद्धदर्शनप्रतिपादितानां पदार्थानां सूत्रात्मकानां सिद्धान्तानां परिचयाय अवबोधाय च ग्रन्थोऽयं सर्वथा उपयोगी दृश्यते । सूत्ररुपेण सारल्येन च बौद्धदर्शनाभिमतानां त्रिरत्नादिपदार्थानां प्रतिपादको दुर्लभोऽयं धर्मसंग्रहो बौद्धदर्शनमध्यापयत: प्राध्यापकान् जिज्ञासून् छात्राँश्च भृशमुपकरिष्यनीति धिया रत्नवीर महर्जनेन् प्रकाशितं पुस्तकमेतत् संपाद्य बौद्धदर्शनविदुषा बद्रीरत्न वज्राचार्य महोदयेन सततं प्रकाशयिष्यत इति महत: प्रमोदस्य विषय: । अनेन शुभकर्मणा बौद्धदर्शनस्य अध्येतारश्छात्रा: संस्कृतानुरागिणो विद्वांसो महान्तं लाभं प्राप्स्यन्तीति मे द्रढीयान् प्रत्यय: । अत: सम्पादकमहोदयाय हार्द साधुवादं समर्प्य अग्रेऽपि अत्रभवान् एतादृशानि उपयोगीनि पुस्तकानि प्रकाश्य बौद्धदर्शनवाङ्मयस्य अभिवृद्धिं करिष्यतीति अत्र भवतो मङ्गलमयं जीवनमायुष्यं च कामायमानोऽहमेभिरेव शब्दैर्विरमामीति शुभम् ।

पद्मप्रसाद भट्टराई:
प्राचार्य:
वाल्मीकि विद्यापीठम्
प्रदर्शनीमार्ग: काष्ठमण्डपम्

प्रथम संस्करणको सम्पादकीय

प्रस्तुत नागार्जुन विरचित धर्मसंग्रह महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयद्वारा बौद्धदर्शन विषयको उत्तरमध्यमा तहको पाठ्यक्रममा अध्ययन अध्यापनका लागि स्वीकृत भएको भए तापनि बाल्मीकि विद्यापीठमा र स्थानीय बजारमा समेत दुर्लभ भइसकेको हुँदा बाल्मीकि विद्यापीठका प्राचार्यज्यूको अनुरोधमा यसको सम्पादन र प्रकाशनको अभिभारा मैले लिएँ फलस्वरूप यस रूपमा यो दुर्लभ ग्रन्थ यहाँहरू समक्ष आएको छ ।

मेरो दृष्टिकोणमा यो ग्रन्थ उत्तरमध्यमा तहका विद्यार्थीहरूलाई मात्र उपयोगी नभएर अन्य तह र बौद्ध दर्शन एवं धर्मका जिज्ञासुहरूका निमित्त पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुनेछ। यसको अध्ययन र मनन बिना बौद्ध दर्शन एवं धर्मका प्रचलित पारिभाषिक पदहरूको ज्ञान हुन सक्तैन। जसको अभावमा जिज्ञासुहरू पदार्थबोधबाट अनभिज्ञ रहन्छन्।वास्तविक अर्थबोधबाट विमुख हुनु भनेको आफूभित्र रहेको ज्ञान पिपासाको ज्वालालाई सहन गर्न वाध्य हुनु हो। यसै वाध्यतालाई निराकरण गर्न यो ग्रन्थ संपादन आवश्यक ठानिएको हो। प्रत्यक्षतः यो ग्रन्थ उत्तरमध्यमा तह बौद्ध-दर्शन विषयका विद्यार्थीहरूको आवश्यकता परिपूर्तिका निमित्त केन्द्रित रहे तापनि व्यावहारिक रूपमा बौद्ध धर्म र दर्शनसम्बन्धी पारिभाषिक पदावलीको अर्थबोध आवश्यक रहने हुँदा तत्सम्बन्धी विविध पक्षीय जानकारीका लागि सबैका निमित्त उत्तिकै अर्थपूर्ण हुने विषय स्वतः सिद्ध छ ।

भगवान् गौतम बुद्ध जन्म भएको यस नेपालमा अहिलेसम्म दर्शनको अध्ययन अध्यापनलाई कुनै सरकारी अर्द्ध सरकारी वा गैर सरकारी शिक्षण संस्थाहरूले स्थान दिन सकेका थिएनन् । यस कार्यलाई धेरै वर्षदेखि नै प्रयास गर्दै आएँ । मेरो प्रयासलाई गति दिने काम २०४८ सालदेखि संचालन हुन थालेको "बौद्ध कर्मकाण्ड प्रशिक्षणबाट" भएको हो । यस दृष्टिले हामी बौद्ध मार्गीहरूका लागि २०४८ शैक्षिक वर्षलाई साँच्चिकै महत्त्वपूर्ण मान्नुपर्दछ। यस राष्ट्रमा बौद्ध दर्शनको पठन-पाठनलाई सुचारु रूपले संचालन गराउने दिशामा बौद्ध धर्मालम्बी मित्रहरूको जति योगदान छ उत्तिकै हाम्रा इच्छालाई महसूस गरेर शिक्षण क्रियाकलापमा बौद्ध दर्शनलाई सम्मिलित गराउने महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय परिवारको पनि उत्तिकै योगदान छ। फलस्वरूप २०५०/०५१ शैक्षिक वर्षदेखि म.सं.वि. अन्तर्गत बाल्मीकि विद्यापीठमा उत्तरमध्यमा प्रथम वर्षको अध्ययन अध्यापन सुचारु रूपले संचालन भइरहेको छ । हामी बौद्धमार्गीहरूको लागि यो ज्यादै खुशीको विषय हो । स्वयं महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको लागि पनि यो कार्य स्वागत योग्य पहल र संस्कृत क्षेत्रको विस्तार गर्ने दिशामा प्रशंसनीय कदम हुन पुगेको छ ।

अन्तमा बौद्ध धर्म एवं दर्शनमा आस्था राख्ने सबै मेरा सहयोगी मित्रहरू, बौद्ध धर्म एवं दर्शनमा सद्भाव राख्ने सज्जन एवं महिलाहरू, म.सं.वि. परिवार तथा यसको प्रकाशन दायित्व बहन गर्ने वज्राचार्य संरक्षण गुठी प्रति पनि म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस ग्रन्थको सम्पादनको सुअवसर प्रदान गर्नुहुने तत्कालीन प्राचार्य तथा वर्तमान म.स.वि.का कुल सचिव प्रा. मा. श्री. नीलमणि ढुंगाना प्रति म आभार व्यक्त गर्दछु ।

बुद्धम् शरणम् गच्छामि ।

बद्रीरत्न वज्राचार्य

अनुमोदना

बौद्ध दर्शनको लागि नभैनहुने महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय अन्तर्गत् वाल्मीकि विद्यापीठमा उत्तर मध्यमाको पाठ्यक्रममा रहेको पुस्तक 'धर्मसंग्रह' अप्राप्य भएकोले विद्यार्थीहरुलाई असुविधा भैरहेको कारणले श्री रत्नवीर महर्जनलाई सो बारे कुरा गर्दा वहाँले आफ्ना पिता दिवंगत अष्टमान महर्जनको पुण्य कामना गरी प्रकाशित गर्ने वचन दिनुभयो र पुस्तक प्रकाशनार्थ लाग्ने जति आर्थिक भार वहन गर्नुभई निःशुल्क प्रदान गर्ने मनसाय पनि व्यक्त गर्नुभयो ।

यस पुण्यद्वारा दिवंगत अष्टमान महर्जनलाई सुगति प्राप्त होस् तथा सुखावति भुवनमा वास होस् भनी प्रार्थना गर्दछु । यस्तै, प्रकाशित गरी प्रदान गर्नुहुने श्री रत्नवीर र न्हुच्छेमान एवं वहाँका सपरिवारको जय होस् भनी कामना गर्दछु । साथै पुस्तक प्रकाशनार्थ सहयोग गर्नुहुने अष्टमुनिलाई पनि जयमङ्गल होस् र छपाई कार्य गर्नुहुने प्रेस परिवारको पनि शुभ-कल्याण होस् । यस्तै वाल्मीकि विद्यापीठमा बौद्ध दर्शन अध्ययन गर्नुहुने विद्यार्थीहरु पनि उत्तीर्ण भई बौद्ध विद्वान् होस् भनी कामना गर्दछु ।

अन्तमा, यस पुस्तकमा आफ्नो अमूल्य मन्तव्य दिनुभई शोभा बढाईदिनु भएकोमा वाल्मीकि विद्यापीठका प्राचार्य श्री पद्मप्रसाद भट्टराईज्यूमा हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । धन्यवाद ।

बद्रीरत्न बज्राचार्य

बद्रीरत्न बज्राचार्य

२०६१ आश्विन १०, आइतबार — मन्त्रसिद्धि महाविहार

न्हापांगु संस्करणया थ:गु खँ

मनू मचातिनिबले वयात आपा: शब्दत म्वा:, भचा भचा शब्दं हे वं थ:त माक्व ज्या काइ। थ:के दक्व शब्दं मगा:गु भाव संकेतद्वारा व्यक्त याइ। धार्मिक क्षेत्रय् नं थथे हे ख:। साधारण पूजा भक्ति जक यानाच्वन धा:सा उम्ह उपासकयात आपा: शब्दत म्वा:। भक्तिं च्वय् ज्ञान नं थुइकेगु याये धालकि थ:के वक्व शब्द भण्डारं मगा: मचाना: पारिभाषिक शब्दत नं मालावइ। शब्दार्थ ज्ञान आवश्यक जुइ।

दर्शनया अर्थ स्वयेगु ख: न्हापां पिनेया मिखां स्वया: लिपा दुनेया मिखां स्वयेगु। थथे स्वयेफयेकेत मिखा तेलाकेमा:, थथे धयागु दर्शन विषयय् वइगु शब्दत स्वयेबले साधारण थें च्वंसां उकिया भावार्थ मेगु हे जुयाच्वनी, गूढार्थ मेगु हे दयाच्वनी, थ्व थुइकेमा:। 'धर्म' धालकि छम्ह साधारण नेवालं द्योयात स्वां छायेगु, धुं मत च्याका: छायेगु, सिन्ह: तिकेगु, जाकिं पुज्यायेगु, द्योया सिल: ब्वनेगु धका: थुइकइ परन्तु दर्शनय् दुहां वनेबले धर्मया अर्थ थथे पुज्यायेगु जुइमखु। 'ये धर्मा हेतु: प्रभवा:' धयागु श्लोकय् धर्मया अर्थ पुज्यायेगु मखु न त तायं पुज्यायेगु ख:। थुजागु पारिभाषिक शब्दया भावार्थ व गूढार्थया ज्ञानविना दर्शन विषयय् दुहां वने फइमखु। शब्दार्थ ज्ञान विषयप्रवेशया ता:चा ख:।

गुरुवर बद्रीरत्न वज्राचार्यया प्रयासं वज्रयानया संरक्षणार्थ व सम्वर्द्धनार्थ वज्राचार्य संरक्षण गुठी स्थापना जुल । थथे हे वसपोलया त्यानु मचाःगु व कुमचाःगु कुतःया फलस्वरूप महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयं मुख्य विषय बौद्ध दर्शन तयाः आई.ए. समकक्षया उच्चशिक्षाया कक्षा संचालन यायेगु स्वीकृति बिल व थपाले वि.सं. २०५०/५१ या शैक्षिक सत्रनिसें बाल्मीकि विद्यापीठय् संस्कृत माध्यमं उक्त कक्षा संचालन प्रारम्भ नं जुइ धुंकल । थ्व बौद्ध जन्मभूमि नेपालय् च्वनाच्वंपिं सकल नेपाःमितय्गु लागि लय्ताया विषय खः ।

च्वय् धयागु बौद्ध दर्शनया ल्वनेकथनय् बौद्ध धर्मया पारिभाषिक शब्दया मुना 'धर्मसंग्रह' नांगु सफू छगू नं दुथ्याःगु जुल किन्तु थुगु पुथि बजारय् न्यायेगु मदु । अतएव गुरुवर बद्रीरत्न वज्राचार्यजुं थुगु पाठ्यक्रमय् दुथ्याःगु सफू वज्राचार्य संरक्षण गुठीपाखें प्रकाशन यायेगु व्यवस्था यानाबिज्यात । गुठीया न्हापांगु प्रकाशन जुयाः पिहां वःगु थ्व सफुलिं सम्बन्धित विद्यार्थीपिन्त सहायकसिद्ध जुइगुया नापनापं बौद्ध धर्म जिज्ञासुपिन्त नं थुकिं बुद्धधर्मसम्बन्धी ज्ञानया धुकू जायेकेगुलिइ अवश्य ग्वाहालि बिइ धयागु आशा दु ।

वज्राचार्य संरक्षण गुठीया ज्याज्वः मध्यय् बुद्धधर्मसम्बन्धी ग्रन्थ पिकायेगु नं छगू मूज्या जुउगुलिं थथे हे मेमेगु सफू नं पिकयावं वनेगु जिमिगु ग्वसाः दु, थुकिया लागि सकसिगुं सहयोग धाःसा अवश्य माःगु जुल ।

फणीन्द्ररत्न वज्राचार्य

ने.सं. १११४ चउलागाः अष्टमी — वज्राचार्य संरक्षण गुठी

धर्मसंग्रहः ।

॥ नमो रत्नत्रयाय ॥

रत्नत्रयं नमस्कृत्य सर्वसत्त्वहितोदयम् ।
कथ्यते मोहनाशाय धर्मसारसमुच्चयः ॥

१. तत्र प्रथमं तावत् त्रीणि रत्नानि ।
तद्यथा- बुद्धो, धर्मः, संघश्चेति ॥
२. त्रीणि यानानि ।
तद्यथा- श्रावकयानम्, प्रत्येकबुद्धयानम्, महायानं चेति ॥
३. पञ्च बुद्धाः ।
तद्यथा- वैरोचनः, अक्षोभ्यः, रत्नसंभवः, अमिताभः, अमोघसिद्धिश्चेति ॥

४. चतस्रो देव्यः ।

तद्यथा- लोचनी, मामकी, पाण्डुरा, तारा चेति ॥

५. पञ्च रक्षाः ।

तद्यथा- प्रतिसरा, साहस्रप्रमर्दनी, महामायूरी मन्त्रानुसारिणी, शीतवती चेति ॥

६. सप्त तथागताः ।

तद्यथा- विपश्वी, शिखी, विश्वभूः, क्रकुच्छन्दः, कनकमुनिः, काश्यपः, शाक्यमुनिश्चेति ॥

७. चत्वारो लोकपालाः ।

तद्यथा- धृतराष्ट्रः, विरूपाक्षः, विरूढकः, कुबेरश्चेति ॥

८. अष्टौ लोकपालाः ।

तद्यथा- इन्द्रः, यमः, वरुणः, कुबेरः, ईशानः, अग्निः, नैऋतः, वायुरिति ॥

९. दश लोकपालाः ।

अष्टलोकपालाधिकमूर्ध्वं ब्रह्मा अधः पृथ्वीः ॥

१०. चतुर्दश लोकपालाः ।

तद्यथा- दशलोकपालसकलम्, चन्द्रः, सूर्यः, नागः, असुरः ॥

११. दशक्रोधाः ।

तद्यथा- यमान्तकः, प्रज्ञान्तकः, विघ्नान्तकः, अचल, टक्किराजः, नीलदण्ड, पद्मान्तकः, महाबलः, उष्णीषचक्रवर्तीः, सुम्भराजश्चेति ॥

१२. अष्टौ बोधिसत्त्वाः ।

तद्यथा- मैत्रेयः, गगनगञ्जः, समन्तभद्रः, वज्रपाणिः, मञ्जुश्रीः, सर्वनीवरणविष्कुम्भी, क्षितिगर्भः, खगर्भश्चेति ॥

१३. षड्योगिन्यः ।

तद्यथा- वज्रवाराही, यामिनी, मोहिनी, संचारणी, संत्रासनी, चण्डिका चेति ॥

१४. सप्तविधाअनुत्तरपूजा ।

तद्यथा- वन्दना, पूजना, पापदेशना, अनुमोदना, अध्येषणा, बोधिचित्तोत्पादः, परिणामना चेति ॥

१५. त्रीणि कुशलमूलानि ।

बोधिचित्तोत्पादः, आशयविशुद्धिः, अहंकारममकारपरित्यागश्चेति ।

१६. चत्वारो व्रह्मविहाराः ।

मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा, चेति ॥

१७. षट् पारमिताः ।

दानपारमिता, शीलपारमिता, क्षान्तिपारमिता, वीर्यपारमिता, ध्यानपारमिता, प्रज्ञापारमिता चेति ।

१८. दश पारमिताः ।

षट्पारमितासकलम् उपायम्, प्रणिधिः, बलम्, ज्ञानं चेति ॥

१९. चत्वारि संग्रहवस्तूनि ।

दानम्, प्रियवचनम्, अर्थचर्या, समानार्थता चेति ।

२०. पञ्चाभिज्ञाः ।

दिव्यचक्षुः दिव्यश्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, ऋद्धिश्चेति ॥

२१. चत्वार्यार्यसत्यानि ।

तद्यथा- दुःखम्, समुदयः, निरोधः मार्गश्चेति ॥

२२. पञ्च स्कन्धाः ।

रूपम्, वेदना, संज्ञा, संस्काराः, विज्ञानं चेति ॥

२३. लोकोत्तरपञ्चस्कन्धाः ।

शीलसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धा इति ॥

२४. द्वादशायतनानि ।

चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनआयतनानि रूपगन्धशब्द-रसस्पर्शधर्मायतनानि चेति ॥

२५. अष्टादश धातवः ॥

चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोरूपगन्धशब्दरसस्पर्शधर्मधातवः चक्षुर्विज्ञानश्रोत्रविज्ञानघ्राणविज्ञानजिह्वाविज्ञानकायविज्ञानकाय-विज्ञानमनोविज्ञानधातवश्चेति ॥

२६. तत्रैकादश रूपस्कन्धाः ।

चक्षुः श्रोत्रम्, घ्राणम्, जिह्वा, कायः, रूपम्, शब्दः, गन्धः, रसः, स्पर्शः विज्ञप्तिश्चेति ॥

२७. वेदना त्रिविधा ।

सुखा, दुःखा, अदुःखासुखा चेति ॥

२८. संज्ञास्कन्धः ।

निमित्तोद्ग्रहणात्मिका ॥

२९. संस्कारा द्विविधाः ।

तत्रचित्तसंप्रयुक्तसंस्काराः, चित्तविप्रयुक्तसंस्काराश्चेति ॥

३०. चित्तसंप्रयुक्तसंस्काराश्चत्वारिंशत् ।

तद्यथा- वेदना, संज्ञा, चेतना, छन्दः, स्पर्शः, मतिः, स्मृतिः, नमस्कारः, अधिमोक्षः, समाधिः, श्रद्धा, अप्रमादः, प्रस्रब्धिः, अपेक्षा, ह्रीः, अपत्रपाः अलोभः, अद्वेषः, अहिंसा, वीर्यम्, मोहः, प्रमादः, कौसीद्यम्, अश्राद्धयम्, स्त्यानम्, औद्धत्यम्, अह्रीकता, अनपत्रपा, क्रोधः, उपनाहः, शाठ्यम्, ईर्ष्या, प्रदानः, म्रक्षः, मात्सर्यम्, माया, मदः, विहिंसा, वितर्कः, विचारश्चेति ॥

३१. तत्र चित्तविप्रयुक्तसंस्कारास्त्रयोदश ।

प्राप्तिः, अप्राप्तिः, सभागता, असंज्ञिकम्, समाप्तिः, जीवितम्, जातिः, जरा, स्थितिः, अनित्यता, नामकायः, पदकायः, व्यञ्जनकायश्चेति ॥

३२. त्रीण्यसंस्कृतानि ।

तद्यथा- आकाशः, प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्या-निरोधश्चेति ॥

३३. षड् विषयाः ।

तद्यथा- रूपम्, शब्दः, गन्धः, रसः, स्पर्शः, धर्मश्चेति ॥

३४. तत्र रूपं विषयस्वभावम् ।

नीलम्, पीतम्, लोहितम्, अवदानम्, हरितम्, दीर्घम्, ह्रस्वम्, परिमण्डलम्, उन्नतम्, अवनतम्, सातम्, विसातम्, अच्छम्, धूमः, रजः, महिका, छाया, आतप, आलोकः, अन्धकारश्चेति ॥

३५. अष्टाविंशतिविधः शब्दः ।

सप्त पुरुषवाक्शब्दाः, सप्त पुरुषहस्तादिशब्दाः । एत एव मनोज्ञामनोज्ञभेदेनाष्टाविंशतिः ॥

३६. रसः षड्विधः ।

तद्यथा- मधुरः, अम्लः, लवणः, कटुः, तित्तः, कषायश्चेति ॥

३७. चत्वारो गन्धाः ।

तद्यथा- सुगन्धः, दुर्गन्धः, समगन्धः, विषमगन्धश्चेति ॥

३८. एकादश स्प्रष्टव्यानि ।

पृथ्वी, आपः, तेजः, वायुः, श्लक्ष्णत्वम्, कर्कशत्वम्, लघुत्वम्, गुरुत्वम्, शीतम्, जिघत्सा, पिपासा चेति ॥

३९. पञ्च महाभूतानि ।

पृथ्वी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशश्चेति ॥

४०. पञ्च भौतिकानि ।

रूपम्, शब्दः, गन्धः, रसः, स्पर्शश्चेति ॥

४१. बिंशतिः शून्यताः ।

तद्यथा- अध्यात्मशून्यता, बहिर्धाशून्यता, अध्यात्मबहिर्धाशून्यता, शून्यताशून्यता, महाशून्यता, परमार्थशून्यता, संस्कृतिशून्यता, असंस्कृतशून्याता, अत्यन्तशून्यता अनवराग्रशून्यता, अनवकारशून्यता, प्रकृतिशून्यता, सर्वधर्मशून्यता, लक्षणशून्यता, अलक्षणशून्यता, भावशून्यता, अभावशून्यता, स्वभावशून्यता, अभावस्वभावशून्यता, परभावशून्यता चेति ॥

४२. द्वादशाङ्गप्रतीत्यसमुत्पादः ।

अविद्या, संस्काराः, विज्ञानम्, नामरूपम्, षडायतनम्, स्पर्शः, वेदना, तृष्णा, उपादानम्, भवः, जातिः, जरामरणम्, शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाश्चेति ॥

४३. सप्तत्रिंशद्बोधिपाक्षिका धर्माः ।

चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि ॥४॥ चत्वारि सम्यक्प्रहाणानि ॥८॥ चत्वार ऋद्धिपादाः ॥१२॥ पञ्चेन्द्रियाणि ॥१७॥ पञ्च बलानि ॥२२॥ सप्त बोध्यङ्गानि ॥२९॥ आर्याष्टाङ्गिकमार्गाश्चेति ॥३७॥

४४. तत्र कतमानि स्मृत्युपस्थानानि ?

तद्यथा- काये कायानुदर्शस्मृत्युपस्थानम्, वेदनायां वेदनानुदर्शस्मृत्युपस्थानम्, चित्ते चित्तानुदर्शस्मृत्युपस्थानम्, धर्मे धर्मानुदर्शस्मृत्युपस्थानम् ॥

४५. कतमानि चत्वारि सम्यक्प्रहाणानि ?

तद्यथा- उत्पन्नानां कुशलमूलानां संरक्षणम् । अनुत्पन्नानां समुत्पादः । उत्पन्नानामकुशलानां धर्माणां प्रहाणम्, अनुत्पन्नानां पुनरनुत्पादश्चेति ॥

४६. चत्वारः ऋद्धिपादाः ।

तद्यथा- छन्दसमाधिप्रहाणाय संस्कारसमन्वागत ऋद्धिपादः । एवं चित्तऋद्धिपादः । वीर्यऋद्धिपादः । मीमांसासमाधिप्रहाणाय संस्कारसमन्वागतऋद्धिपादश्चेति ॥

४७. पञ्चेन्द्रियाणि ।

तद्यथा- श्रद्धा, समाधिः, वीर्यं, स्मृतिः, प्रज्ञा, इन्द्रियं चेति ॥

४८. पञ्च बलानि ।

श्रद्धा, वीर्यं, स्मृतिः, समाधिः, प्रज्ञाबलं चेति ॥

४९. सप्त बोध्यङ्गानि ।

तद्यथा- स्मृतिसंबोध्यङ्गम्, धर्मविचयसंबोध्यङ्गम्, वीर्यसंबोध्यङ्गम्, प्रीतिसंबोध्यङ्गम्, प्रस्रब्धिसंबोध्यङ्गम्, समाधिसंबोध्यङ्गम्, उपेक्षासंबोध्यङ्गमिति ॥

५०. आर्याष्टाङ्गिकमार्गः ॥

सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्संकल्पः, सम्यग्वाक्, सम्यक्कर्मान्तः, सम्यक्जीविकाः, सम्यग्व्यायामः, सम्यक्स्मृतिः, सम्यक्समाधिश्चेति ।

एते सप्तत्रिंशद्बोधिपाक्षिका धर्माः ।

५१. चतस्रः प्रतिसंविदः ।

तद्यथा- धर्मप्रतिसंवित्, अर्थप्रतिसंवित्, निरुक्तिप्रतिसंवित्, प्रतिभानप्रतिसंविच्चेति ॥

५२. चतस्रो धारण्यः ।

तद्यथा- आत्मधारणी, ग्रन्थधारणी, धर्मधारणी, मन्त्रधारणी चेति ॥

५३. चत्वारि प्रतिशरणानि ।

तद्यथा- अर्थप्रतिशरणता न व्यञ्जनप्रतिशरणता । ज्ञानप्रतिशरणता न विज्ञानप्रतिशरणता ।

नीतार्थप्रतिशरणता न नेयार्थप्रतिशरणता ।
धर्मप्रतिशरणता न पुद्‌गलप्रतिशरणता चेति ॥

५४. षडनुस्मृतयः ।

बुद्धानुस्मृतिः, धर्मानुस्मृतिः, संघानुस्मृतिः, त्यागानुस्मृतिः, शीलानुस्मृतिः, देवानुस्मृतिश्चेति ॥

५५. चत्वारि धर्मपदानि ।

तद्यथा- अनित्याः सर्वसंस्काराः । दुःखाः सर्वसंस्काराः ।
निरात्मानः सर्वसंस्काराः । शान्तं निर्वाणं चेति ।

५६. दशाकुशलानि ।

तद्यथा- प्राणातिपातः, अदत्तादानम्, काममिथ्याचारः, मृषावादः, पैशुन्यम्, पारुष्यम्, संभिन्नप्रलापः, अभिध्या, व्यापादः, मिथ्यादृष्टिश्चेति ॥

५७. गतयः षट् ।

तद्यथा- नरकः, तिर्यक्, प्रेतः, असुरः, मनुष्यः, देवश्चेति ॥

५८. षड् धातवः ।

पृथ्वी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशः, विज्ञानं चेति ॥

५९. अष्टौ विमोक्षाः ।

तद्यथा- रूपी रूपाणि पश्यति शून्यम् । अध्यात्मरूपसंज्ञी बहिर्धा रूपाणि पश्यति शून्यम् ।
आकाशानन्त्यायतनं पश्यति शून्यम् ।

विज्ञानानन्त्यायतनं पश्यति शून्यम् ।
आकिंचन्यायतनं पश्यति शून्यम् ।
नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं पश्यति शून्यम् ।
संज्ञावेदयितनिरोधं पश्यति शून्यम् चेति ॥

६०. पञ्चानन्तर्याणि ।

तद्यथा- मातृवधः, पितृवधः, अर्हद्वधः, तथागतदुष्टचित्त-रुधिरोत्पादः, संघभेदश्चेति ॥

६१. अष्टौ लोकधर्माः ॥

लाभः, अलाभः, सुखम्, दुःखम्, यशः, अयशः, निन्दा, प्रशंसा चेति ॥

६२. नवाङ्गप्रवचननानि ।

तद्यथा- सूत्रम्, गेयम्, व्याकरणम्, गाथा, उदानम्, जातकम्, वैपुल्यम्, अद्भूतधर्मः, उपदेशश्चेति ॥

६३. द्वादश धूतगुणाः ।

पैण्डपातिकः, त्रैचीवरिकः, खलुपश्चाद्भक्तिकः, नैषद्यिकः, यथासंस्तरिकः, वृक्षमूलिकः, एकासनिकः, आभ्यवकाशिकः, आरण्यकः, श्मशानिकः, पांशुकूलिकः, नामन्तिकश्चेति ॥

६४. दश भूमयः ।

प्रमुदिता, विमला, प्रभाकरी, अर्चिष्मती, सुदुर्जया, अभिमुखी, दूरंगमा, अचला, साधुमती, धर्ममेघा चेति ॥

६५. समन्तप्रभा, निरुपमा, ज्ञानवती ।

एता: सहितास्त्रयोदश भूमय: ॥

६६. पञ्च चक्षूंषि ।

मांसचक्षु:, धर्मचक्षु:, प्रज्ञाचक्षु:, दिव्यचक्षु:, बुद्धचक्षुश्चेति ।

६७. षट् क्लेशा: ।

राग:, प्रतिघ:, मान:, अविद्या, कुदृष्टि:, विचिकित्सा चेति ॥

६८. पञ्च दृष्टय: ।

सत्कायदृष्टि:, अन्तग्राहदृष्टि:, मिथ्यादृष्टि:, दृष्टिपरामर्श:, शीलपरामर्श: ॥

६९. चतुर्विंशतिरुपक्लेशा: ।

तद्यथा- क्रोध:, उपनाह:, म्रक्ष:, प्रदाश:, ईर्ष्या, मात्सर्यम्, शाठ्यम्, माया, मद:, विहिंसा, ह्री:, अनपत्रपा, स्त्यानम्, अश्राद्धयम्, कौसीद्यम्, प्रमाद:, मुषितस्मृति:, औद्धत्यम्, विक्षेप:, असंप्रजन्यम्, कौकृत्यम्, मिद्धम्, वितर्क:, विचारश्चेति ॥

७०. पञ्चाहारा: ।

ध्यानाहारा:, कवलीकाराहारा:, प्रत्याहारा:, स्पर्शाहारा:, संचेतनिकाहाराश्चेति ।

७१. पञ्च भयानि ।

आजीविकाभयम्, शोकभयम्, मरणभयम्, दुर्गतिभयम्, पर्षदसाद्यभयं चेति ॥

७२. चत्वारि ध्यानानि ।

तद्यथा- सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखमिति प्रथमध्यानम्। अध्यात्मप्रमोदनात्प्रीतिसुखमिति द्वितीयम्। उपेक्षास्मृतिसंप्रजन्यं सुखमिति तृतीयम् । उपेक्षास्मृतिपरिशुद्धिरदुःखासुखा वेदनेति चतुर्थं ध्यानमिति ।

७३. त्रयो विमोक्षाः ।

शून्यता, अनिमित्तः, अप्रणिहितश्चेति ॥

७४. बोधिसत्त्वानां दश वशिताः ।

आयुर्वशिता, चित्तवशिता, परिष्कारवशिता, धर्मवशिता, ऋद्धिवशिता, जन्मवशिता, अधिमुक्तिवशिता, प्रणिधानवशिता, कर्मवशिता, ज्ञानवशिता चेति ॥

७५. बोधिसत्त्वानां दश बलानि ।

तद्यथा- अधिमुक्तिबलम्, प्रतिसंख्यानबलम्, भावबलम् क्षान्तिबलम्, ज्ञानबलम्, प्रहाणबलम्, समाधिबलम्, प्रतिभाबलम्, पुण्यबलम्, प्रतिपत्तिबलं चेति ॥

७६. तथागतस्य दश बलानि ।

तद्यथा- स्थानास्थानज्ञानबलम्, कर्मविपाकज्ञानबलम्, नानाधातुज्ञानबलम् नानाधिमुक्तिज्ञानबलम्, सत्त्वेन्द्रियपरापरज्ञानबलम्, सर्वत्रगामिनी-प्रतिपत्तिज्ञानबलम्, ध्यानविमोक्षसमाधिसमा-पत्तिसंक्लेशव्यवदानव्युत्थानज्ञानबलम् पूर्व-

निवासानुस्मृतिज्ञानबलम् च्युत्युत्पत्तिज्ञानबलम्, आस्रवक्षयज्ञानबलं चेति ॥

७७. चत्वारि वैशारद्यानि ।

तद्यथा- अभिसंबोधिवैशारद्यम्, आस्रवक्षयज्ञानवैशारद्यम्, नैर्वाणिकमार्गावतरणवैशारद्यम्, अन्तरायिक-धर्मानन्यथात्वनिश्चित्तव्याकरणवैशारद्यं चेति ॥

७८. पञ्च मात्सर्याणि ।

धर्ममात्सर्यम्, लाभमात्सर्यम्, आवासमात्सर्यम्, कुशलमात्सर्यम्, वर्णमात्सर्यं चेति ।

७९. अष्टादशावेणिका बुद्धधर्माः ।

तद्यथा- नास्ति तथागतस्य स्खलितम् । नास्तिरवितम् ।
नास्ति मुषितस्मृतिता । नास्त्यसमाहितचित्तम् ।
नास्ति नानात्वसंज्ञा । नास्त्यप्रतिसंख्यायोपेक्षा ।
नास्ति छन्दपरिहाणिः । नास्ति वीर्यपरिहाणिः ।
नास्ति स्मृतिपरिहाणिः । नास्ति समाधिपरिहाणिः ।
नास्ति प्रज्ञापरिहाणिः । नास्ति विमुक्तिपरिहाणिः ।
नास्ति विमुक्तिज्ञानदर्शनपरिहाणिः ।
सर्वकायकर्मज्ञानपूर्वंगमज्ञानानुपरिवृत्तिः ।
सर्ववाक्कर्मज्ञानपूर्वंगमज्ञानानुपरिवृत्तिः ।
सर्वमनकर्मज्ञानपूर्वंगमज्ञानानुपरिवृत्तिः ।
अतीतेऽध्वन्यसङ्गमप्रतिहतज्ञानम् । प्रत्युत्पन्नेऽध्वन्य-सङ्गमप्रतिहतज्ञानदर्शनं चेति ॥

८०. चत्वारो माराः ।

तद्यथा- स्कन्धमारः, क्लेशमारः, देवपुत्रमारः, मृत्युमारश्चेति ॥

८१. चत्वारि श्रद्धाङ्गानि ।

तद्यथा- आर्यसत्यम्, त्रिरत्नम्, कर्म, कर्मफलं चेति ॥

८२. नवानुपूर्वसमाधिसमापत्तयः ।

तद्यथा- चत्वारि ध्यानानि, चतस्र आरूप्यसमापतयः, निरोधसमापत्तिश्चेति ॥

८३. द्वात्रिंशल्लक्षाणि ।

तद्यथा- चक्राङ्कितपाणिपादतलता । सुप्रतिष्ठितपाणिपादतलता । जालाबलबद्धा (वनद्धा ?) ङगुलिपाणिपादतलता । मृदुतरुणहस्तपादतलता । सप्तोत्सदता । दीर्घाङ्गुलिता । आयतपार्ष्णिता । ऋजुगात्रता । उत्सङ्गपादता । उर्ध्वाग्ररोमता । ऐणेयजङ्घता । प्रलम्बबाहुता । कोषगतबस्तिगुह्यता । सुवर्णवर्णता । शुक्लच्छविता । प्रदक्षिणावर्तैकरोमता । ऊर्णालंकृतमुखता । सिंहपूर्वान्तकायता । सुसंवृत्तस्कन्धता । चितान्तरांसता । रसरसाग्रता । न्यग्रोधपरिमण्डलता । उष्णीषशिरस्कता । प्रभूतजिह्वता । सिंहहनुता । शुक्लहनुता । समदन्तता । हंसविक्रान्तगामिता । अविरलदन्तता । समचत्वरिंशद्दन्तता । अभिनीलनेत्रता । गोपक्षनेत्रता चेति ॥

८४. अशीत्यनुव्यञ्जनानि ।

तद्यथा- ताम्रनखता । स्निग्धनखता । तुङ्गनखता ।
छत्राङ्गुलिता । चित्राङ्गुलिता । अनुपूर्वाङ्गुलिता ।
गूढशिरता । निर्ग्रन्थिशिरता । गुढगुल्फता ।
अविषमपादता । सिंहविक्रान्तगामिता ।
नागविक्रान्तगामिता । हंसविक्रान्तगामिता ।
वृषभविक्रान्तगामिता । प्रदक्षिणगामिता ।
चारुगामिता । अवक्रगामिता । वृत्तगात्रता ।
मृष्टगात्रता । अनुपूर्वगात्रता । शुचिगात्रता ।
मृदुगात्रता । विशुद्धगात्रता । परिपूर्णव्यञ्जनता ।
पृथुचारुमण्डलगात्रता । समक्रमता । विशुद्धनेत्रता ।
सुकुमारगात्रता । अदीनगात्रता । उत्साहगात्रता ।
गम्भीरकुक्षिता । प्रसन्नगात्रता ।
सुविभक्ताङ्गप्रत्याङ्गता । वितिमिरशुद्धालोकता ।
वृत्तकुक्षिता । मृष्टकुक्षिता । अभुग्नकुक्षिता ।
क्षामकुक्षिता । प्रदक्षिणावर्तनाभिता ।
समन्तप्रासादिकता । शुचिसमुदारता ।
व्यपगततिलकगात्रता । तूलसदृशसुकुमारपाणिता ।
स्निग्धपाणिलेखता । गम्भीरपाणिलेखता ।
आयतपाणिलेखता । नात्यायतवचनता ।
बिम्बप्रतिबिम्बोष्ठता । मृदुजिह्वता । तनुजिह्वता ।
रक्तजिह्वता । मेघगर्जितघोषता । मधुर-

चारुमञ्जुस्वरता । वृत्तदंष्ट्रता । तीक्ष्णदंष्ट्रता । शुक्लदंष्ट्रता । समदंष्ट्रता । अनुपूर्वदंष्ट्रता । तुङ्घनासता । शुचिनासता । विशालनयनता । चित्रपक्ष्मता सितासितकमलदलनयनता । आयतभ्रूकता । शुक्लभ्रूकता । सुस्निग्धभ्रूकता । पीनायतभुजलता । समकर्णता । अनुपहतकर्णेन्द्रियता अविम्लानललाटता । पृथुललाता । सुपरि-पूर्णोत्तमाङ्गता । भ्रमरसदृशकेशता । चित्रकेशता । गुडाकेशता । असंमुणितकेशता । अपरुषकेशता । सुरभिकेशता । श्रीवत्समुक्तिकनन्द्या-वर्तलक्षितपाणिपादतलता चेति ॥

८५. चक्रवर्तिनां सप्त रत्नानि ।

तद्यथा- चक्ररत्नम्, अश्वरत्नम्, हस्तिरत्नम्, मणिरत्नम्, स्त्रीरत्नम्, खड्गरत्नम्, परिणायकरत्नं चेति ॥

८६. तत्र त्रयोऽध्वानः ।

तद्यथा- अतीतोऽध्वा, अनागतोऽध्वा, प्रत्युत्पन्नोऽध्वा चेति ॥

८७. चत्वारः कल्पाः ।

तद्यथा- अन्तरकल्पाः, महाकल्पाः, शून्यकल्पाः, सार कल्पाश्चेति ॥

८८. चत्वारि युगानि ।

तद्यथा- कृतयुगम्, त्रेतायुगम्, द्वापरयुगम्, कलियुगं चेति ।

८९. लोक द्वयम् ।

तद्यथा- सत्त्वलोकः, भाजनलोकश्चेति ॥

९०. चत्वारो योनयः ।

तद्यथा- अण्डजः, संस्वेदजः, जरायुजः, उपपादुश्चेति ॥

९१. पञ्च कषायाः ।

तद्यथा- क्लेशकषायः दृष्टिकषायः, सत्त्वकषायः, आयुः-कषायः, कल्पकषायश्चेति ॥

९२. त्रयःसत्त्वाध्या ।

तद्यथा- पूर्वान्तकोटिपरिज्ञायाः, अपरान्तकोटिपरिज्ञायाः, चतुर्मारकोटिपरिज्ञायाश्चेति ।

९३. दश ज्ञानानि ।

तद्यथा- दुःखज्ञानम्, समुदयज्ञानम्, निरोधज्ञानम्, मार्गज्ञानम्, धर्मज्ञानम्, अन्वयज्ञानम्, संवृतिज्ञानम्, परचित्तज्ञानम्, क्षयज्ञानम्, अनुत्पादज्ञानं चेति ।

९४. पञ्च ज्ञानानि ।

तद्यथा- आदर्शनज्ञानम्, समताज्ञानम्, प्रत्यवेक्षणाज्ञानम्, कृत्यानुष्ठानज्ञानम्, सुविशुद्धधर्मधातुज्ञानं चेति ॥

९५. द्वे सत्ये ।

तद्यथा- संवृतिसत्यम्, परमार्थसत्यं चेति ।

९६. चतुरार्यसत्येषु षोडश क्षान्तिज्ञानलक्षणाः ।

तद्यथा- दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिः, दुःखे धर्मज्ञानम्, दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, दुःखेऽन्वयज्ञानम् । समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिः, समुदये धर्मज्ञानम्, समुदयेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, समुदयेऽन्वयज्ञानम् । निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिः, निरोधे धर्मज्ञानम्, निरोधेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, निरोधेऽन्वयज्ञानम् । मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिः, मार्गे धर्मज्ञानम्, मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, मार्गेऽन्वयज्ञानं चेति ॥

९७. तत्र दुःखसत्ये चत्वार आकाराः ।

तद्यथा- अनित्यतः, दुःखतः, शून्यतः, अनात्मतश्चेति ॥

९८. समुदयसत्ये चत्वार आकाराः ।

तद्यथा- हेतुतः, समुदयतः, प्रभवतः, प्रत्ययतश्चेति ॥

९९. निरोधसत्ये चत्वार आकाराः ।

तद्यथा- निरोधतः, शान्ततः, प्रणीततः, निःशरणतश्चेति ॥

१००. मार्गसत्ये चत्वार आकाराः ।

तद्यथा- मार्गतः, न्यायतः, प्रतिपत्तितः, नैर्याणिकतश्चेति ॥

१०१. चत्वारः समाधयः ।

तद्यथा- आलोकसमाधिः, वृतासमाधिः, एकादशप्रतिष्ठसमाधिः, आनन्तर्यसमाधिश्चेति ॥

१०२. तत्राष्टौ (पुरुष)-पुद्‍गलाः ।

तद्यथा- स्रोतआपन्नफलप्रतिपन्नकः, स्रोतआपन्नः, सकृदागामिफलप्रतिपन्नकः, सकृदागामी, अनागामिफलप्रतिपन्नकः, अनागामी, अर्हत्फलप्रतिपन्नकः, अर्हंश्चेति ॥

१०३. तथाष्टौ प्रतिपुद्‍गलाः ।

तद्यथा- श्रद्धानुसारी, धर्मानुसारी, स्रोतआपन्नः, देवकुलंकुलः, मनुष्यकुलंकुलः, सकृदागामिफलः श्रद्धाविमुक्तिर्दृष्टिप्राप्तः, एकवीचिकोऽनागाम्यन्तरा-परिनिर्वायी उपहत्यपरिनिर्वायी अभिसंस्कारपरि-निर्वायी, प्लुतोऽर्द्धप्लुतः सर्वास्तानप्लुतो दृष्टधर्मसमः कायसाक्षी, खड्‍गश्चेति ॥

१०४. तदनु द्वादशाकारधर्मचक्रप्रवर्तनम् ?

तद्यथा- इदं दुःखमार्यसत्यमिति भिक्षवः पूर्वमनुश्रुत्य तेषु धर्मेषु योनिशो मनसिंगवतः (?) चक्षुरुदपादि । ज्ञानमुत्पादि चित्तोत्पादि । चुत्रिरुदपादि । इत्येकपरि-चतकः? इदं दुःखमार्या स तत्र खल्वभिज्ञातं इति भिक्षवः । इत्यादि पूर्ववद्द्वितीयः ॥ इदं दुःखसमुदयमार्यसत्यं तव खल्वभिज्ञाय प्रहीणामिति हित्यादि तृतीयः । तथा इदं दुःखनिरोध आर्यसत्यमिति हिप्रत्येकः ॥ इदं दुःखनिरोधमार्यसत्यं

तत्र खल्वभिज्ञाय शाक्षात् कर्तव्यमिति हित्य द्वितीयः । इदं दुःखनिरोधमार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय साक्षात् कर्तव्यमिति हित्य द्वितीयः । तद्यथा इदं दुःखमार्गगामिनी प्रतिपइ दार्यसत्यमित्येकः ॥ इदं दुःखमोक्षगामिनी प्रतिपइ त्यार्य्यसत्यं तत्र खलु भिज्ञाय भावयितव्यमिति हि भिक्षव इत्यादि तृतीयः । परिवर्त्त इत्येव द्वादशाकार धर्मचक्रप्रवर्त्तनमितिं ॥

तदनु द्वादशाकारधर्मचक्रप्रवर्तकः । कतमत् । इदं दुःखमार्यसत्यमिति भिक्षवः । पूर्वमनुश्रुत्य तेषु धर्मेषु योनिशो मनसिगवतः चक्षुरूपादि । ज्ञानमुत्पादि चित्तोत्पादि । चुत्रिरुत्पादि ॥ इत्येकपरिवर्तकं इदं दुःखमार्यसत्यम् तत्र खल्वभिज्ञाय परिज्ञातमिति हि भिक्षवः । पूर्वमनुश्रुय तेषु योनिसो मनसिङ्गर्बुतः । इति द्वितीयः ॥ इदमार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञातं इति भिक्षवः इत्यादि पूर्ववदिति यः ॥

इदं दुःखसमुदयमार्यसत्यं तव खल्वभिज्ञाय प्रहीणमिति हीत्यादि तृतीयम् ॥

तथा इदं दुःखनिरोध आर्यसत्यमिति हि प्रत्येकः ॥ इदं दुःखनिरोध आर्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय साक्षात् कर्तव्यमिति हीत्यादि द्वितीयः । इदं दुःखनिरोध आर्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय साक्षात् कृतमिति द्वितीयः ।

तथा इदं दु:खमार्गगामिनि प्रतिपदार्यसत्यमिति प्रत्येक ।। इदं दु:खमोक्षगामिनि प्रतिपत् ॥ इत्यार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय भातव्यमिति हि भिक्षव: इत्यादि तृतीय: । परिवर्त्त इत्येवं द्वादशाकारधर्मचक्रप्रवर्तनमिति ॥ ॥

तदत्र द्वादशाकारधर्मचक्रप्रवर्तनं कतमत् ? इदं दु:खमार्यसत्यमिति (मे) भिक्षव: पूर्वमननुश्रुतेषु धर्मेषु योनिशो मनसिकुर्वत: चक्षरुदपादि ज्ञानमुदपादि विद्योदपादि भूरिरुदपादीत्येकं परिवर्तकमं । इदं दु:खमार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय परिज्ञातमिति हि (मे) भिक्षव: पूर्वमननुश्रुतेषु धर्मेषु योनिशो मर्नासिकुर्वत इति द्वितीयम् । इदं दु:खमार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय परिज्ञातमिति भिक्षव: इत्यादि पूर्ववदिति तृतीयम् ॥

तथेदं दु:खसमुदयमार्यसत्यमिति प्रत्येकम् । इदं दु:खसमुदयमार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय प्रहातव्यमिति द्वितीयम् । इदं दु:खसमुदयमार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय प्रहीणमिति हीत्यादि तृतीयम् ।

तथेदं दु:खनिरोधमार्यसत्यमिति हि प्रत्येकम् । इदं दु:खनिरोधमार्गसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय साक्षात्कर्तव्यमिति हीत्यादि द्वितीयम् । इदं दु:खनिरोधमार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय साक्षात्कृतमिति तृतीयम् ॥

तथेयं दु:खमार्गगामिनी प्रतिपदित्यार्यसत्यमिति प्रत्येकम् । इदं दु:खमोक्षगामिनी प्रतिपदित्यार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय भावयितव्यमिति हि भिक्षव इत्यादि द्वितीयम् ।

इदं दु:खमोक्षगामिनी प्रतिपदित्यार्यसत्यं तत्र खल्वभिज्ञाय भावितमिति तृतीयम् ॥

१०५. तत्र दानं त्रिविधम् ।

तद्यथा- धर्मदानम्, आमिषदानम्, मैत्रीदानं चेति ॥

१०६. शीलं त्रिविधम् ।

तद्यथा- संभारशीलम्, कुशलसंग्राहशीलम्, सत्त्वार्थक्रियाशीलं चेति ॥

१०७. क्षान्तिस्त्रिविधा ।

तद्यथा- धर्मनिध्यानक्षान्ति:, दु:खाधिवालनाक्षान्ति:, परोपकारधर्मक्षान्तिश्चेति ॥

१०८. वीर्यं त्रिविधम् ।

तद्यथा- संनाहवीर्यम्, प्रयोगवीर्यम्, पर(रि)निष्ठावीर्यञ्चेति ॥

१०९. ध्यानं त्रिविधम् ।

तद्यथा- सदोषापकर्षध्यानम्, सुखवैहारिकध्यान्म्, अशेषवैभूषितध्यानं चेति ॥

११०. प्रज्ञा त्रिविधा ।

तद्यथा- श्रुतिमयी, चिन्तमयी, भावनामयी चेति ॥

१११. उपायस्त्रिविध: ।

तद्यथा- सर्वसत्त्वावबोधक:, सत्त्वार्थाभावक: क्षिप्रसुखाभिसंबोधिश्चेति ॥

११२. प्रणिधानं त्रिविधम् ।

तद्यथा- सुस्थानप्रावन्धिकम्, सत्त्वार्थप्रावन्धिकम्, बुद्धक्षेत्रपरिशोधकं चेतिं ॥

११३. वलं त्रिविधम् ।

तद्यथा- कर्मव्यावर्तकम्, क्लेशापकर्षकम्, मानप्रमादादिव्यावर्तकं चेति ॥

११४. ज्ञानं त्रिविधम् ।

तद्यथा- अविकल्पकम्, विकल्पसमभावबोधकम्, सत्यार्थोपायपरोक्षं चेति ।

११५. तत्रावरणे द्वे ।

तद्यथा- क्लेशावरणम्, ज्ञेयावरणं चेति ॥

११६. नैरात्म्यं द्विविधम् ।

तद्यथा- धर्मनैरात्म्यम्, पुद्‌गलनैरात्म्यं चेति ॥

११७. संभारो द्विविधः ।

तद्यथा- पुण्यसंभारः, ज्ञानसंभारश्चेति ॥

११८. तत्र षट् समाध्यावरणानि ।

तद्यथा- कौसीद्यम्, मानम्, शाठ्यम्, औद्धत्यम्, अनाभोगः, सत्याभोगश्चेति ।

११९. तत्र प्रतिपत्त्याष्टौ प्रहाणसंस्कारा: ।

तद्यथा- श्रद्धा, बुद्धः (द्धिः), व्यायामः, प्रस्रब्धिः, स्मृतिः, संप्रजन्यम्, चेतना, उपेक्षा चेति ॥

१२०. तत्र चत्वारो द्वीपा: ।

तद्यथा- पूर्वविदेह:, जम्बुद्वीप:, अपरगोदानि: (नीय:), उत्तरकुरुद्वीपश्चेतिं ॥

१२१. अष्टावुष्णनरका: ।

तद्यथा- संजीव:, कालसूत्र:, संघात:, रौरव:, महारौरव:, तपन:, प्रतापन:, अवीचिश्चेति ॥

१२२. अष्टौशीत नरका: ।

तद्यथा- अर्बुद:, निरर्बुद:, अटट:, अपप:, हाहाधर:, उत्पल:, पद्म:, महापद्मश्चेति ॥

१२३. सप्त पातालानि ।

तद्यथा- धरणीतल:, अचल:, महाचल:, आप:, काञ्चन:, संजीव:, नरकश्चेति ॥

१२४. द्वौ चक्रवालौ ।

तद्यथा- चक्रवाल:, महाचक्रवालश्चेति ॥

१२५. अष्टाङ्गपर्वता ।

तद्यथा- युगंधर:, ईशाधर:, खदिरक:, सुदर्शन:, विनतक:, अश्वकर्ण:, नेमिधरगिरि:, सुमेरूश्चेतिं ॥

१२६. सप्त सागरा: ।

तद्यथा- क्षार:, क्षीर:, दधि, उदधि:, घृतम्, मधु:, सुरा चेतिं ॥

१२७. तत्र षट् कामावचरा देवाः ।

तद्यथा- चातुर्महाराजकायिकाः, त्रायस्त्रिंशाः, तुषिताः, यामाः, निर्माणरतयः, परनिर्मितवशवर्तिनेश्चेति ॥

१२८. अष्टादश रूपावचरा देवाः ।

तद्यथा- ब्रह्मकायिकाः, ब्रह्मपुरोहिताः, ब्रह्मपार्षद्याः, महाब्रह्मण., परीत्ताभाः, अप्रमाणाभाः, आभास्वराः, परीत्तशुभाः, शुभकृत्स्नाः, अनभ्रकाः, पुण्यप्रसवाः, बृहत्फलाः, असंज्ञिसत्त्वाः, अबृहाः, अतपाः, सुदृशाः, सुदर्शनाः, अकनिष्ठाश्चेति ॥

१२९. चत्वारोऽरूपावचरा देवाः ।

आकाशानन्त्यायतनोपगाः, विज्ञानानन्त्यायतनोपगाः, आकिंचन्यायतनोपगाः, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगाश्चेति ।

१३०. त्रिविधा आलङ्घनाः ।

तद्यथा- सत्यालङ्घना, धर्मालङ्घना, अनालङ्घना चेति ।

१३१. त्रिविधा महामैत्री ।

तद्यथा- सत्यालङ्घ(म्ब)ना, धर्मलङ्घ (र्मालम्ब) ना, अनालङ्घ(म्ब)ना चेति ।

१३२. त्रिविधं कर्म ।

तद्यथा- दृष्टधर्मवेदनीयम्, उत्पद्यवेदनीयम्, अपरवेदनीयं चेति ।

१३३. त्रिविधं प्रातिहार्यम् ।

तद्यथा- ऋद्धिप्रातिहार्यम्, आदेशनाप्रातिहार्यम्, अनुशासनीप्रातिहार्यं चेति ॥

१३४. अष्टावक्षणाः ।

तद्यथा- नरकोपपत्तिः, तिर्यगुपपत्तिः, यमलोकोपपत्तिः, प्रत्यन्तजनपदोपपत्तिः, दीर्घायुषदेवोपपत्तिः, इन्द्रियविकलता, मिथ्यादृष्टिः, चित्तोत्पादविरागिता चेति ।

१३५. त्रिविधा विकल्पाः ।

तद्यथा- अनुस्मरणविकल्पः, संतिरन(तीरण) विकल्पः, सहजविकल्पश्चेति ॥

१३६. चत्वारः समाधयः ।

तद्यथा- शूरंगमः, गगनगञ्जः विमलप्रभः, सिंहविक्रीडितश्चेति ॥

१३७. चतुर्ददशाव्याकृतवस्तूनि ।

तद्यथा- शाश्वतो लोकः, अशाश्वतो लोकः, शाश्वतश्चाशाश्वतश्च, नैवशाश्वता-नाशाश्वतश्च । अन्तवाल्लोकः, अनन्तवांल्लोकः, अन्तवांश्चानन्तवांल्लोकश्च नैवान्तवान्नानन्तवांश्च ! भवति तथागतः परं मरणात्, न भवति तथागतः

परं मरणात्, भवति न च भवति च तथागतः
परं मरणात्, नैव भवति न न भवति तथागतः
परं मरणात् । स जीवस्तच्छरीरम्, अन्यो
जीवोऽन्यच्छरीरं चेति ।

१३८. त्रीणि कुशलमूलानि ।

तद्यथा- अद्वेषः, अलोभः, अमोहश्चेति ॥

१३९. एतद्विपर्ययात्रीण्यकुशलमूलानि ।

तद्यथा- लोभः, मोहः, द्वेषश्चेति ॥

१४०. तिस्रः शिक्षाः ।

तद्यथा- अधिचित्तशिक्षा, अधिशीलशिक्षा, अधिप्रज्ञाशिक्षा चेति ।

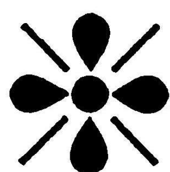
इति नागार्जुनपादविरचितोऽयं धर्मसंग्रह समाप्तः ॥

पुस्तक पाइने स्थानहरू

१) बाल्मीकि विद्यापीठ
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं ।

२) पं. बद्रीरत्न वज्राचार्य
महाबौद्धं, काठमाडौं ।

३) बुद्धरत्न वज्राचार्य
झ्वाबहाल, काठमाडौं ।

मुद्रकः- पल्पसा प्रिन्टर्स, सबल गल्ली, भोंसिको ।